

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (KMÜ EFAD)

Karamanoğlu Mehmetbey University Journal of Literature Faculty

E-ISSN: 2667 – 4424

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/efad>

Tür (Type): Araştırma Makalesi
Kabul Tarihi (Acceptance Date): 18/09/2024

Gönderim Tarihi (Submission Date): 03/07/2024
Yayımlanma Tarihi (Publication Date): 30/12/2024

Atıf Künyesi (Citation): Uca, A. & Yüksel, E. (2024). Tehcir Sürecinde Konya Valisi Ahmet Muammer Bey'in Ermeni Kilisesini Yıkırma Kararı ve Sonuçları. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 100-119.

DOI: <https://doi.org/10.47948/efad.1509729>

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf Gayrı Ticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC-ND 4.0) olarak lisanslıdır.
Dergide yayımlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their published work and their work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0).
The scientific and legal responsibility of the articles published in the journal belongs entirely to the author(s).

TEHCİR SÜRECİNDE KONYA VALİSİ AHMET MUAMMER BEY'İN ERMENİ KİLİSESİ'Nİ YIKTIRMA KARARI VE SONUÇLARI

Alaattin UCA*

Erol YÜKSEL**

Öz

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı sırasında 27 Mayıs 1915 tarihinde Sevk ve İskân Kanunu'nu çıkarmıştır. Bu kanunun amacı, asayışı bozan unsurların buldukları yerlerden başka yerlere gönderilmelerini sağlamaktır. Osmanlı Devleti güvenlik için tehlikeli gördüğü yüzbinlerce Ermeni'yi bu süreçte kendi toprakları içinde yer değiştirmeye tabi tutmuştur. Bazı Ermenilerin tehcire tabi tutulduğu bu dönemde Konya vilayeti önemli bir role sahiptir. İstanbul ile Halep arasındaki meşhur demiryolunun büyük istasyonlarından biri olan Konya hem bu özelliği ile hem de stratejik konumu ve sahip olduğu kaynaklarıyla tehcirin önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Bu çalışmada tehcir sırasında Konya'da Alâeddin Tepesi'nde bir Ermeni kilisesinin yıkırılması üzerinde durulmuştur. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivindeki belgeler ışığında, Ermeni kilisesinin kim tarafından ve niçin yıkırıldığı incelenmiştir. Bu olayın sosyal ve siyasi sonuçları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Konya, Ermeni Tehciri, Ermeni Kilisesi, Alâeddin Tepesi, Konya Valisi Muammer Bey.

* Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Karaman/Türkiye.
E-posta: alaattinuca@kmu.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4211-6744>.

** Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Karaman/Türkiye.
E-posta: erolyuksel@kmu.edu.tr, Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-3029-2342>.

THE DECISION OF KONYA GOVERNOR AHMET MUAMMER BEY TO DEMOLISH THE ARMENIAN CHURCH DURING THE DEPORTATION PROCESS AND ITS CONSEQUENCES

Abstract

The Ottoman Empire enacted the Law of Deportation and Settlement on May 27, 1915, during World War I. This law aimed to relocate individuals deemed disruptive to public order from their current locations to other regions. Under this circumstance, the Ottoman government subjected hundreds of thousands of Armenians, perceived as a security threat, to displacement within their own lands. The province of Konya played an important role in this period when some Armenians were put to deportation. Konya, one of the major stations of the famous railway between Istanbul and Aleppo, became one of the most important centers of deportation due to this feature, its strategic location and the resources it possessed. This study focuses on the demolition of an Armenian church at the top of Alaeddin Hill in Konya during the Deportation period. Utilizing documents from the Ottoman Archives at the Presidency of the State Archives, the research delves into the question of who instigated the destruction and the underlying motives behind it. The social and political results of this event are also examined.

Keywords: Konya, Armenian Deportation, Armenian Church, Alaeddin Hill, Muammer Bey, Governor of Konya.

Giriş

Sait Halim Paşa'nın Sadrazam ve Talat Paşa'nın Dâhiliye Nazırı olduğu hükûmet, Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan olumsuzluklar üzerine tedbir almak zorunda kalmıştır. 27 Mayıs 1915 tarihinde çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu'na göre Osmanlı Devleti asayiş bakımından tehlikeli gördüğü bazı Ermenileri tehcire tabi tutmuştur.¹ Tehcir sırasında Konya, demiryolu üzerinde bulunan bir şehir olması ve diğer özelliklerinden dolayı Ermeni muhacirlerin sevk ve iskân edildikleri önemli merkezlerden biri olmuştur.

1 Haziran 1915'ten 15 Mart 1916'ya kadar yapılan kitlesel yer değiştirme yaklaşık dokuz ay sürmüştü ve bu tarihten sonra vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen talimatla tehcir durdurulmuştur (Sarinay, 2007: 362). Buna rağmen bazı yerlerde kitlesel olmasa da Ermeni tehcirinin 1918 yılı Ekim ayına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. 15 Şubat 1917'de kurulan Talat Paşa Hükümetinin 8 Ekim 1918 tarihinde istifasından sonra görevi devralan İzzet Paşa Hükümeti, sevke tabi tutulanların isterlerse eski yerlerine dönebileceklerine karar vermiştir. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, 19 Ekim 1918 tarihinde kurduğu Hükümetin programında nakil ve sevk edilmiş Ermenilerin ve diğer vatandaşların eski yerlerine dönmelerine izin verileceğini ve zararlarının ödeneceğini belirtmiştir (Tosun, 2015: 86).

Yeni Hükümetin programında yer alan bu konuyla ilgili olarak, Dâhiliye Nezareti Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Konya'nın da içinde bulunduğu bazı vilayetlere 22 Ekim 1918 tarihli bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafta, savaş hâli dolayısıyla askerî kararlar buldukları yerlerden çıkarılarak başka bir yere sevk edilmiş olanların eski yerlerine dönmelerine izin verileceği bildirilmiştir (Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı, 2007: 395-396).

Tehcir sürecinde Konya'da birçok önemli gelişme yaşanmıştır ki bunlardan biri de şehrin merkezinde Alâeddin Tepesi'nde bulunan Ermeni kilisesinin Valinin emriyle yıkılması olayıdır. Bu konuda sonradan yapılan soruşturmada resmî emrin belgesine rastlanmamıştır. Fakat Valinin yıkım konusunda resmi emir verdiği daha sonra yapılan tahkikatta sorgulanan Mühendis Bekir Bey'in ifadesinden anlaşılmaktadır. Konya Polis Müdürlüğü de benzer kanaatte olduğunu Dahiliye Nezaretine bildirmiştir.

Tehcirden geri dönüşler başlamadan önce dönemin Konya Valisi Ahmet Muammer Bey'in verdiği bir karar veya emir ve bu emrin uygulanması, Mütareke Dönemi'nde İtilaf Devletleri'nin baskısıyla bir dizi

¹ Ermenilerin tehcir edilmesinde rolü olan Sadrazam Sait Halim Paşa, Roma'da, Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ise Berlin'de Ermeni teröristler tarafından şehit edilmişlerdir.

tartışma ve soruşturmaya neden olmuştur. Bu karar Alâeddin Tepesi'nde bulunan Ermeni kilisesinin² yıkıtırılmasıdır.

Alâeddin Tepesi'nde 19. yüzyılın sonlarında biri mescide çevrilmiş olan üç tane kilise vardır. Clement Huart'a göre burada bir Hristiyan kilisesinden kalmış saat kulesi ile Rum ve Ermenilere ait çifte kilise bulunmaktadır. Saat kulesinin yuvarlak şekli oldukça enteresandır. Çifte kilise ise özellik taşımayan bir yapıdır (Huart: 1978: 92, 100). Çifte kiliseden kasıt, Rum ve Ermeni kiliseleridir. Bunların kendi amaçları doğrultusunda kullanımı yıkıtırılınca kadar devam etmiştir.

Huart'ın bahsettiği Bizans kilisesi, Osmanlılar tarafından önce mescide çevrilmiş ve daha sonra da kubbesi üzerine 1872 yılında yapılan dört köşe oda ve onun üzerine eklenen dört tarafında saat kadranı bulunan kule ile saat kulesi hâline getirilmiştir (Eyice, 1994: 477). Bizans Dönemi'nden intikal eden kilise mescide çevrilince Eflatun Mescidi adını almıştır. (Muşmal ve Gürbüz, 2023: 454, 456). Bu makalenin konusunu teşkil eden Ermeni kilisesinin yıkıtırılması emrini veren Konya Valisi Muammer Bey zamanında, Eflatun Mescidinin daha önce saat kulesine dönüştürülmüş olan kısmı yani yapının üzerindeki ahşap oda ile saat kulesi sökülüp kaldırılmış ve kubbenin üstü yeniden kiremitle kaplanmıştır. Başka bir ifadeyle Muammer Bey bir Bizans kilisesini orijinal hâline getirmiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı yıllarında beliren şartlar gereği Eflatun Mescidi bir süre gaz yağı deposu ve cephanelik olarak kullanıldıktan sonra 1921'e doğru temellerine kadar yıkıtırılarak ortadan kaldırılmıştır (Eyice, 1994: 477). Bir başka rivayete göre de Kurtuluş Savaşının hengâmeli günlerinde Rum ve Ermeniler Eflâton Mescidinin kendilerine verilmesini ve yeniden kilise hâline getirilmesini talep edince bunu güvenlik açısından bir tehdit olarak gören 12. Kolordu Komutanı Fahrettin Altay Paşa, 1919 yılında bir yaz gecesi patlayıcı kullandırmak suretiyle Eflâton kilisesini yıkıtırmıştır. 1921 yılında ise kalıntıları da ortadan kaldırılmıştır (Boran ve Bayar, 2016: 347).

İbrahim Hakkı Konyalı'ya göre Konya Türkleştikten sonra Selçukîler, Alâeddin Tepesi'nde Bizans Dönemi'nden kalma Eflâton kilisesini mescit hâline getirmiştir. Bu bina Konya'nın ilk Müslüman mabetlerinden biridir. Son zamanlarda binanın üstüne sesi bir iki saat öteden duyulabilen bir çalar saat takılmıştır. Ancak Kurtuluş Savaşı esnasında bir takdirsizliğin kurbanı olarak yıkıtırılmıştır (Konyalı, 2007: 123).

Günümüzde Alâeddin Tepesinde bulunan tarihî Alâeddin Camiinin de eski bir kilise kalıntısı üzerine yapıldığı iddia edilirse de bunun aslı yoktur (Eyice, 1989: 325).

Süheyl Ünver'in ifadesiyle Tarihçi ve Para Mütahassısı Ahmet Tevhit Bey, 1897 yılında gittiği Konya'dan İstanbul'a gönderdiği mektuplarda Alâeddin Tepesi hakkında bir kroki çizerek şunları yazmıştır:³

“Alâeddin Tepesi sunî bir tepe olup şehrin en mürtefi' mahallidir. Bunun da en yüksek mahalli yirmi metreyi tecavüz etmez. Tepesinin üzerinde hane yoktur. Etrafı surla muhattır. Ama sur kısmen yıkılmış etrafındaki hendek dolmuş olduğundan tepenin eteklerinden ileriye doğru Hristiyan evlerinden tecavüz vukû' bulmaktadır. Alâeddin Tepesi'nde (ş. 1.) köşk harabesi, (ş. 2) Alâeddin Camii ve türbesi, (ş. 3) saat kulesi ki bir kadim kilise olsa gerektir, (ş. 4) birbirine muttasıl Ermeni ve Rum kiliseleri mevcut olup, başka bina yoktur.” (Ünver, 1967: 208).

Süheyl Ünver, Belleten'de yayımlanan makalesinde Ahmet Tevhit Bey'in 6 Ağustos 1897 tarihli mektubunda çizdiği krokiye bir de izahatını yapmıştır. (Bkz: Ek: 5).

Alâeddin Tepesi'nde eskiden var olan ve çifte kilise olarak isimlendirilen kiliselerden biri Rum Kilisesidir (Konyalı, 2007: 57).

Bir de Ermeni kilisesi vardır ki bu kilise Rum kilisesiyle birbirine yakın olup Alâeddin Tepesi'nin güneyinde yer almaktadır (Konyalı, 2007: 325). İbrahim Hakkı Konyalı, Rum ve Ermeni kiliselerinin Kurtuluş Savaşından sonra Eflatun Mescidiyle birlikte yıkıtırıldığını ifade etmekte ancak detaylı bilgi

²Yıkıtırma konu olan bu kilise Alâeddin Tepesi'nin güney eteklerinde bulunmaktaydı (Önge, 2015: 129; Konyalı, 1997: 1078)

³ Mektubun orijinali ve krokinin izahatını için bkz: (Ek: 4, 5: Ünver, 1967: 31, 122, 206-207).

vermemektedir (Konyalı, 2007: 400). Hâlbuki Ermeni kilisesinin yıktırılması Kurtuluş Savaşı başlamadan önce Birinci Dünya Savaşının sonlarında 1918 yılında gerçekleşmiştir.

Bu çalışmada Ermeni kilisesinin Konya Valisi Muammer Bey tarafından nasıl ve niçin yıktırıldığı üzerinde durulmuş bu sorulara cevap aranmıştır. Kiliseyi yıktıran Muammer Bey'in kısa biyografisi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Alâeddin Tepesi'nde bulunan kiliselerden biri olan Ermeni kilisesinin nasıl ve niçin yıktırıldığı hususunda herhangi bir çalışma mevcut değildir. Bu kilise Ermeni tehciri sırasında Vali Muammer Bey'in emriyle yıktırılmıştır. Kilisenin özel bir adı yoktur. Kaynaklarda Ermeni kilisesi adıyla geçmektedir. Clement Huart'ın da dediği gibi Alâeddin Tepesi'nde bulunan gerek Rum kilisesi ve gerekse yakınındaki Ermeni kilisesi özellik taşımayan bir yapıdır. Ne zaman inşa ettirildiği ve ne kadar büyüklüğe sahip olduğu hakkında da bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak bu kilise yıktırıldığı tarihte kullanılmaktadır. Konya Valisi Muammer Bey, atıl bir binayı değil aktif olarak kullanılan bir kiliseyi yıktırmıştır. Bununla ilgili deliller aşağıda sunulmuştur.

Kesin olarak ne zaman yaptırıldığı belli olamayan bu yıkım işlemi hapisneden çıkarılan mahkûmlar vasıtasıyla gerçekleştirilmiş ve iddiaya göre kilisenin taşları okul, kaldırım ve Alâeddin Tepesi'nde havuz yapımı gibi farklı alanlarda kullanılmıştır. Özetle bu şekilde gelişen olayın başkahramanı dönemin Konya Valisidir.

Konya Valisi Muammer Bey

Sivas Bidayet Ceza Mahkemesi başkanlarından Sami Bey ile Sabiha Hanım'ın oğulları olarak 1875 yılında dünyaya gelen Ahmet Muammer (Kardaş) Bey, Mülkiye Mektebindeki yükseköğreniminden sonra 1899'da atandığı Sivas Maiyet Memurluğunda 1902'de stajını tamamlamış ve kaymakam olmuştur. Ardından sırasıyla Kangal, Niksar, Vodina, Medine ve Aziziye'de kaymakamlık yapmıştır. 1909'da Aziziye kaymakamı iken görevde yükselerek Kayseri mutasarrıflığına, iki yıl sonra da 1911 yılında Adana Valiliğine atanmıştır (Karcı, 2017: 239, 240). 1912-1917 yılları arasında Konya ve Sivas Valiliği görevlerini yürütmüştür. Tehcir sürecinde önce, görev yaptığı Sivas vilayetinde ve daha sonra atandığı Konya vilayetinde, İttihat ve Terakki Hükûmetinin talimatlarını yerine getirmesi nedeniyle mütarekeden sonra Ermeniler ve İtilaf Devletleri'nin hedefi hâline gelmiştir. Esasen Kayseri ve Sivas'taki görevleri sırasında okul, meydan, hükümet konağı, öksüzler yurdu, öğrenci yurtları ve parklar gibi sosyal hayatı olumlu etkileyecek birçok projeyi hayata geçirmiş ve bu günlerde "fakir babası" olarak ünlenmiştir. Hayata geçirdiği projeler sebebiyle bu iki şehrin modernleşmesine katkıda bulunmuştur (Öztürk, 1994: 712-713).

Konya'da iki dönem valilik yapan Muammer Bey'in Konya Valiliğine tayini, görevden alınması ya da başka yerlerde görevlendirilmesiyle ilgili olarak T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde yeterli bilgi bulunmaktadır. Buna göre Muammer Bey, ilk olarak 28 Ocak 1912'de Adana Valiliğinden Konya Valiliğine tayin edilmiştir.⁴ Fakat kısa bir süre sonra yani 1912 yılının Haziran ayında bazı özel sebepleri gerekçe göstererek istifa etmek istemiş ve bu isteğini Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir. İlgili idareye verdiği cevaba bakılırsa "ihtiyaçları karşılayacak durumda değildir" ve bu sebeple görevi "kendisinden daha dirayetli birine" bırakmak niyetindedir.⁵ Neticede isteği karşılık bulmuş ve 18 Haziran 1912'de yerine Karesi Mutasarrıfı Samih Bey atanmıştır.⁶ Bu görev değişimi Konya basını ve şehrin bir kısım ileri gelenleri tarafından üzüntüyle karşılanmış olsa da karar değişmemiştir.⁷ Bir yıl sonra Sivas Valiliğine tayin edilen⁸ Muammer Bey, bu görevi 30 Ocak 1917'de Konya Valisi Samih Bey'in azledilerek kendisinin atanmasına kadar sürdürmüştür.⁹

⁴BOA. İ. DH. 1491. 44. 1; BOA. İ. DH. 1491. 44. 2; BOA. BEO. 3996. 299627. 1.

⁵BOA. DH. MTV. 33. 1. 28. 1; BOA. DH. MTV. 33. 1. 28. 2; BOA. DH. MTV. 33. 1. 28. 3; BOA. DH. MTV. 33. 1. 28. 4.

⁶BOA. BEO. 4052. 303875. 1.

⁷BOA. DH. MUİ. 159. 60. 1; BOA. DH. MUİ. 159. 60. 2.

⁸BOA. İ. DH. 1498. 1; BOA. İ. DH. 1498. 2; BOA. BEO. 4151. 311302. 1.

⁹BOA. BEO. 4452. 333874. 1; BOA. MV. 246. 86.

Muammer Bey'in Konya'ya ikinci kez atanma gerekçesi vilayette valiliğin uzun süredir vekâletle yürütülmesi ve tehcirin yapıldığı dönemde tren yolu üzerinde bulunan büyük istasyonlardan biri olması, sevk ve iskân edilen Ermenilerin büyük bir kısmının Konya'ya gönderilmesi veya oradan başka yerlere sevk edilmesi gibi özel şartlarından dolayı böylesine bir vilayetin vekâleten idareye tahammülü olmamasıdır. Bu sebeple Muammer Bey'in bir an önce Konya'ya giderek göreve başlaması bizzat Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından 7 Şubat 1917 tarihli yazı ile istenmiştir.¹⁰ Bunun üzerine görev bölgesine gitmiş ve göreve başlamasının ardından da 2 Ekim 1917'de Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından tebrik edilmiştir.¹¹

27 Mayıs 1915 tarihinde çıkarılan Sevk ve İskân Kanununa göre yapılan sevkîyat 1917 yılının başlarından itibaren azalmış olmasına rağmen Konya vilayeti, Muammer Bey'in Konya'daki ikinci dönem valiliğinin ilk aylarında yeni muhacirleri kaldıracak durumda değildir. Nitekim Muammer Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 15 Aralık 1917 tarihli telgrafta ağır kış şartlarından bahsederek Konya'ya muhacir ve mülteci sevkine son verilmesini istemiştir.¹² Aslında bu günlerde Konya'ya gelenlerin tehcirle bir ilgisi yoktur. Bunlar Rus işgali altındaki Vilayât-ı Şarkıyye mültecileridir. Ancak Ermeni sevkîyatı sırasında yaşanan olumsuzluklar ve ortaya çıkan özellikle maddi imkânsızlıklar ve ağır kış şartları gibi nedenlerden dolayı Konya Valisi Muammer Bey, gelenler muhacirler de olsa sevkîyatın durdurulmasını talep etmiştir.

1918 yaz aylarına gelindiğinde Sultan Reşat'ın vefatı üzerine Osmanlı tahtına Sultan VI. Mehmet Vahdettin çıkmış ve 4-5 Temmuz 1918 tarihlerinde yapılan kılıç kuşanma töreniyle ilgili protokol yazışmalarına Muammer Bey, Konya Vilayetini temsilen yani Konya Valisi olarak imza atmıştır.¹³ 1918 yılının Eylül ayına gelindiğinde Muammer Bey'in görev yerinin tekrar değişmesi söz konusudur. Bu hususu o günlerde İstanbul'a Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir yazıda Sivas Valiliğini bazı şartlarla kabul edeceğinden bahsetmesinden anlayabilmekteyiz.¹⁴ İlerleyen günlerde bu şartları kabul edilmemiş olmalı ki Konya valiliğine devam etmiştir. Çünkü Konya Valisi namıyla 16 Eylül 1918 günü Mabeyn-i Hümayun Başkıtabet-i Celilesine hitaben gönderdiği telgrafta Sultan Vahdettin'in tahta çıkmasından duyduğu memnuniyeti bildirmiştir.¹⁵

7 Ekim 1918'de Muammer Bey, kısıbî süre Konya Valiliğinden ayrılarak Vilayât-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umumiliğine tayin edilmiştir.¹⁶ Ancak bu değişimi veya yeni görevi istememiş olmalı ki aynı ay içerisinde Konya Valiliğini yeniden talep etmiştir. Zira mütareke görüşmelerinin yapıldığı ve sonunda mütarekenin imzalandığı bu günlerde Muammer Bey'in yeniden Konya Valisi olması tartışmalıdır. Konya'nın yeni valisi Refet Bey, 30 Ekim 1918'de Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta Konya valiliğine Muammer Bey'in tayini uygun bulunmamış ise bunun matbuata tebliğ edilmesi ve durumun vilayet tarafından açıklanmasını istemiştir.¹⁷ Buradan anlaşılan, Mondros Mütarekesi görüşmeleri devam ederken tehcirle ilgili İttihatçılara karşı yürütülen kampanyalardan onun da nasibini aldığıdır. Neticede 31 Ekim'de mevcut Vali Refet Bey'in Vilayât-ı Müstahlasa Müfettiş-i Umumiliği Vekâletine nakledilmesiyle Konya Valiliğine Muammer Bey yeniden tayin edilmiştir.¹⁸

Bu geri dönüş onun için iyi olmayacaktır. Zira mütarekenin getirdiği şartlara paralel olarak 1918 yılı Kasım ayının ilk günlerinde Muammer Bey hakkında şikâyetler artmaya başlamıştır. Bunun üzerine Muammer Bey vilayet erkânından birine vekâleti bırakarak Konya'dan ayrılmayı düşünmüştür.¹⁹ Hatta Dâhiliye Nazırı Fethi Bey ve Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya yazılan 5 Kasım 1918 tarihli bir yazıda

¹⁰BOA. DH. ŞFR. 72. 169. 1.

¹¹BOA. DH. ŞFR. 80. 16. 1. 1.

¹²BOA. DH. ŞFR. 573. 115. 1.

¹³BOA. DH. İ. UM. 19. 2. 1. 12. 1; BOA. DH. İ. UM. 19. 2. 1. 12. 2.

¹⁴BOA. DH. ŞFR. 594. 107. 1.

¹⁵BOA. İ. DUİT. 13. 14. 9.

¹⁶BOA. BEO. 4536. 340198. 1.

¹⁷BOA. DH. ŞFR. 600. 82. 1.

¹⁸BOA. DH. ŞFR. 92. 323. 1; BOA. BEO. 4540. 340469. 1; BOA. BEO. 4540. 340469. 2; BOA. BEO. 4540. 340469. 3.

¹⁹BOA. DH. ŞFR. 601. 102. 1.

belirtildiği üzere Padişah ile görüşme talebinde bulunmuştur.²⁰ Sonuç alamaması üzerine 22 Kasım'da Heyet-i Vükela kararıyla Konya Valiliği görevinden azledilmiştir.²¹

Ermeni Kilisesi'nin Yıkırılması ve Yapılan Tahkikat

Ana hatlarıyla Konya valiliği süreci böylesine bir gelişim gösteren Muammer Bey'in valilik süresince belki de en tartışmalı uygulaması Alâeddin Tepesi'ndeki Ermeni kilisesini yıktırmasıdır. Kararın ne zaman alındığı ve uygulandığı kesin olarak kaynaklara yansımamakla birlikte şikâyetlere bakılırsa konu 23 Nisan 1918 tarihinden itibaren gündeme getirilmeye başlanmıştır. Pul üzerine imzalı ve mühürlü olarak düzenlenen şikâyet belgesinde Konya'da Alâeddin Tepesi'nde bulunan Ermeni kilisesinin yıkılmasında görevlendirilen mahkûmların belediye ile ilişkisi sorgulanmış, belediyede bu konuda gereken evrakın olmadığına vurgu yapılarak yıkımı gerçekleştiren mahkûmların hangi daire ile ilgili oldukları hakkında bilgi verilmesi talep edilmiştir.²² Osmanlı Arşivinde bulunan bu belgeye göre, Konya Valisi Muammer Bey'in söz konusu kiliseyi mahkûmlara yıktırıldığı bu nedenle mahkûmların belediye ile ilişkisi üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. Bu konudaki şikâyet ve soruşturma evrakına bakılırsa yıkım kararı ve uygulanması 1918 yılı Nisan ayından önce gerçekleşmiştir. Buna karşın konunun resmîyete kavuşması yani İstanbul Hükümeti tarafından soruşturma açılması yaklaşık bir yıl sonra olmuştur. Çünkü bu konuda şikâyet ve talepler İtilaf Devletleri'nin baskısıyla mütarekeden sonra İstanbul Hükümetinin gündemine alınmıştır.

Bu kapsamda ilk olarak Konya Ermeni Murahhaslığı, Konya Valiliğinden 7 Mayıs 1919 günü Alâeddin Tepesi'nde daha önce yıktırılmış olan Ermeni kilisesi ile ilgili açıklama yapılması talebinde bulunmuştur. Buna göre son zamanlarda murahhasa hanenin edindiği, delile dayalı bilgilere göre Alâeddin Tepesi'nde olup tahrip edilen kiliselerinin enkazındaki kabir ve kilise taşlarından bir miktarı Alâeddin Tepesi'ndeki saat kulesinde tutulmaktadır. Konya eski belediye reisi Habib efendizade Hasan Ali Efendi evindeki bazı yerlerde kullanmak üzere, yine Konya eski belediye reisi Muhlis Efendi, Konya türbesi etrafında bulunan kendi akrabalarının kabrinde kullanmak için bir miktar mezar ve kilise taşlarını nakletmiştir. Ayrıca Muhlis Efendi, kendi evinin bulunduğu sokağın kaldırımlarının yapımı için kilisenin taşlarını kullanmıştır. Bu iddialar gündeme getirildikten sonra söz konusu taşlardan mümkün olanların tamamının aynen kendilerine teslim edilmesi ve kaldırım için kullanılan taşlar hakkında başka bir çözüm bulunması rica ve temenni edilmiştir.²³

Bu yazıdan yaklaşık 20 gün sonra adı geçen kişiler hakkında soruşturma başlatılmıştır. 27-28 Mayıs 1919 ile 21 Temmuz 1919 tarihlerinde konuyla ilgili görülen kişilerin ifadeleri alınmıştır. Bu kişilere Alâeddin Tepesi'nde bulunan Ermenilere ait kilisenin yıkılıp tahrip edilmesi ve enkazından olan taşların öteye beriye sarf edilmesi hususunda bilgileri olup olmadığı sorulmuştur.²⁴ Bu kişiler verdikleri ifadelerde taşlardan bir kısmının bedel mukabilinde satıldığını, bir kısmının Ermeniler tarafından inşa ettirilen okulun ek binasında kullanıldığını, bir miktarı ile Alâeddin Tepesi'nde havuz yapıldığını söyleyerek taşların çeşitli yerlerde sarf edildiğini dile getirmişlerdir. Buna karşın taşların hanelerde ya da kabirlerde kullanıldığı iddialarını ise asılsız bulmuşlardır.²⁵ Haklarında soruşturma yapılan kişilerin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla yıkılan kilisenin taşlarından bir kısmının bedel mukabilinde satıldığı, bir miktarının bazı caddelere kaldırım taşı olarak döşendiği, bir kısmının Ermenilere ait okul inşaatına sarf edildiği tespit edilmiştir. Ayrıca taşların bir miktarının Alâeddin Tepesi'nde havuz yapımında kullanıldığı, temel taşlarından bir kısmının kiliseye verildiği, bir kısım taşların saat kulesinde saklandığı, bir kısım taşların da hanelerde kullanıldığı ifade edilmiştir.²⁶

Gizli olarak yapılan tahkikat ve takibat neticesinde adı geçen şahısların evleri önünde ve çevresinde inceleme yapılmış ve mezkûr kilise ve kabir taşlarına rastlanamamış, sadece bir caddenin yaya kaldırımına

²⁰BOA. DH. KMS. 49. 1. 22. 1.

²¹BOA. BEO. 4543. 340677. 1; BOA. MV. 249. 218. 1; BOA. MV. 249. 218. 2; BOA. ŞD. 3156. 10. 1.

²²BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 1.

²³Bkz. Ek: 1.

²⁴BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 15; BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 9; BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 10.

²⁵BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 9; BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 10; BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 11; BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 12.

²⁶BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 13.

döşenmiş olan bir miktar taşın kilise taşı olduğu anlaşılmıştır. Alâeddin Tepesi'ndeki saat kulesi askeriye tarafından kullanılıp kapısı kilitli olduğundan burada kiliseye ait taşların olup olmadığı tespit edilememiştir.

²⁷ Burada adı geçen saat kulesi, yukarıda bahsedildiği üzere Alâeddin Tepesi'nde bulunan Rum ve Ermeni kilisesinin yanı sıra Bizans döneminden kalan ve sonradan Eflatun Mescidi adını alan yapıdır. Saat kulesinin kapısının açtırılıp içine bakılamaması ya soruşturmayı yapanların gerek görmemesine ya da o dönemde İstanbul Hükümetinin Konya'daki nüfuzunun azlığına bağlı olabilir.

Tahkikat devam ederken Ermeni Murahhasalığı, Konya Valiliğine 27 Mayıs 1919 tarihli bir yazı daha göndermiştir. Burada da kilise ve mektep konusu gündeme getirilmiş ve ayrıca Ermenilere ait kilisenin tahrip edildiği okulun inşaatına engel olduğu ifade edilerek Konya'daki Ermenilerin ayin için kiliseden ve tahsil için de hâlâ okuldan mahrum olduğu belirtilmiştir. Kilise ve okul konusundaki noksanlıkların Hükümet tarafından giderilmesi de ayrıca rica ve istirham edilmiştir. ²⁸ Bu belge, Konya Valisi Muammer Bey tarafından yıkıtılan kilisenin atıl olmadığını göstermektedir. Kilise yıkıldıktan sonra yazılan bu yazıda Ermenilerin ayin için kiliseden mahrum kaldıklarına dikkat çekilmiştir.

Ermeni Patrikliği de Konya eski Valisi Muammer Bey tarafından yıkıtılan mahallî Ermeni kilisesinin henüz Hükümetçe yeniden inşası hakkında bir teşebbüste bulunulmadığından bahisle söz konusu kilisenin hemen inşasını ve yıkıtılanların cezalandırılmasını Adliye ve Mezahib Nezaretinden istemiştir. Patrikliğin bu talebi 28 Mayıs 1919 tarihli bir yazıyla Adliye ve Mezahib Nazırı Namına Müsteşar Vekili imzasıyla Dâhiliye Nezaretine sunulmuştur.²⁹ Bunun üzerine Dâhiliye Nazırı Ali Kemal Bey, Konya Vilayetine 7 Haziran 1919'da bir yazı göndererek yıkılan kilise hakkında Ermeni Patrikliğinden alınan takrirden bahsetmiş ve söz konusu kilisenin yıkımının tazminatı gerektirecek bir olay olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca tehcir sırasında yıkıtılan kilisenin şimdiye kadar tamir ve onarımı hakkında Hükümetçe teşebbüste bulunulmadığından bahsedilmiş ve söz konusu kilisenin bir an önce tamir ve inşasına dair Ermeni Patrikhanesinden verilip Adliye ve Mezahib Nezareti tarafından kendilerine gönderilen 26 Mayıs 1919 tarihli yazının suretine yer verilmiştir. Tehcir sırasında yıkılmış veya tahrip edilmiş olan bu tür emlak hakkında zararın derecesine göre tazminat ödenmesinin nazarı-ı dikkate alınabileceği ancak henüz bu gibi tazminata karşılık olmadığından öncelikle ve bilhassa kilisenin inşası istenmiştir. ³⁰

Hükümet cephesinde bu gelişmeler olurken Konya, Afyonkarahisar ve Eskişehir Ermeni Murahhasalığı 14 Temmuz 1919 günü Konya Valiliğinden ibadethanelerinin olmadığını ve bunun çözümüne yönelik bir adım atılmasını şu ifadelerle istemiştir: “*Vilayetimizin Vali-i sabıki Muammer tarafından kilisemiz tahrib olduğundan ve ibadetimizi bir hâne dâhilinde icra etmekte iken bu defa mezkûr hâne dâhi şahs-ı âhere fîrûht olması hasebiyle tahliye eylediğimizi ve 5. 500 nüfusu müteceviz olan şehrimiz ahalisi iki günden beri ibadethanesiz kaldığını berâ-yı malûmat zat-ı âli-i hazret-i vilâyet penâhilerine arzla teyid-i ihtiram olunur efendim.*”³¹

Bu belgeden anlaşıldığı gibi Ermeni Murahhasalığı dönemin getirdiği rahatlıktan dolayı Konya Valiliğine müracaat ederken eski Vali Muammer Bey'e ismiyle hitap etmiştir ve “Bey” hitabını kullanmamıştır. Yine bu belgeden anlaşıldığı üzere Alâeddin Tepesi'ndeki kilise yıkıtılınca Ermeniler ibadet için bir hane kiralamışlar ve bir süre sonra orayı da tahliye etmek durumunda kalmışlardır. 14 Temmuz 1919 tarihi itibarıyla Konya merkezdeki nüfuslarının da 5500 kişiyi aşkın olduğunu bizzat kendileri ifade etmişlerdir.

İlerleyen günlerde kilisenin yıkım kararının bizzat Muammer Bey tarafından verildiği bir kez daha resmî yazışmalara yansımıştır. Konya Polis Müdürlüğü tarafından 20 Temmuz 1919'da Konya Evkaf Müdürlüğüne yazılan bir yazıda Ermeni kilisesinin yıkılması için Vali Muammer Bey'in resmen emir verdiği ve bu emri de Mühendis Bekir Bey'in yerine getirdiği şu sözlerle ifade edilmiştir:

“Alâeddin Tepesi'nde vâki' Ermeni kilisesinin hedm (yıkma) ve tahribi maddesinden dolayı Eşref Bey tarafından Mühendis Bekir Bey hakkında icra kılınan tahkikat esnasında mezkûr kilisenin hedm ve

²⁷ Bkz. Ek: 3.

²⁸ Bkz. Ek: 2.

²⁹ BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 22.

³⁰ BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 23.

³¹ BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 8.

tahribi Vali-i esbak Muammer Bey tarafından verilen emr-i resmi üzerine icra edildiği mumaileyh Bekir Bey tarafından beyan ve makam-ı müdafaada emr-i resminin ibrazı tabii bulunmasına nazaran emr-i mezbûr (zikredilen) ile ol babda evrak-ı tahkikiyenin fezlekesi suretlerinin Daire-i Aliyelerinde mevcut bulunacağından bu babda derdest-i icra olan tahkikata esas olmak üzere mezkûr fezleke ve emir suret-i musaddakalarının tesyarı(gönderme) hakkında müsaade buyurulması temenni yatıylateyid-i ihtirammat (saygı) eylerim efendim."³² Konya Valisi Muammer Bey'in Ermeni kilisesinin yıkılması konusunda Mühendis Bekir Bey'e resmî emir verdiği bu emri uygulayan Bekir Bey'in ifadesinden anlaşılmaktadır. Fakat Konya Polis Müdürlüğü bu emir belgesine ulaşmayı Valilikten talep etmiş fakat sonuç alınamamıştır.

Yine aynı gün Konya Polis Müdürlüğü, Konya İstinaf Müdde-i Umumiliği Canib-i Alisine hitaben yazdığı yazıda Alâeddin Tepesi'nde bulunan Ermenilere ait kilisenin yıkılma ve tahribinde hapishanede bulunan tutuklu ve hükümlülerin kullanıldığına anlaşıldığına dikkat çekmiş, mahkûmların bu iş için hangi daire ve makamdan resmî telkin alıp almadıklarını sormuş ve ayrıca resmî emir mevcut ise yürütülen tahkikat için bir suretinin kendilerini gönderilmesini istemiştir. Ertesi gün 21 Temmuz 1919'da bu yazıya verilen cevapta, konuyla ilgili Valilikten bir emir verilmediği ve dairelerinin bilgisi bulunmadığı bildirilmiştir.³³ Görüldüğü gibi Konya Polis Müdürlüğü, Ermeni kilisesinin yıkım emrinin bir suretini Konya İstinaf Savcılığından da talep etmiş yine sonuç alınamamıştır.

Konya Polis Müdürlüğü 20 Temmuz 1919 tarihinde Konya Jandarma Alay Kumandanlığına dahir yazı yazarak Alâeddin Tepesi'nde Ermenilere ait kilisenin yıkılıp tahrip edilmesinde amele sıfatıyla çalıştırılmak üzere hapishaneden alınan mahkûmlar ve onlara bu işin verilmesi hakkında bilgi talebinde bulunmuştur. Bu işin yapılmasına hangi daireden emir verildiğinin bildirilmesi ve emir suretinin de yürütülen tahkikatta kullanılmak üzere kendilerine gönderilmesini istemiştir. Konya Jandarma Alay Komutanlığı da bu yazıyı Merkez Jandarma Bölüğü Komutanlığına göndermiştir. Buradan Alay komutanı imzasıyla verilen 24 Temmuz 1919 tarihli cevapta Jandarma dairesinin bu konuda bilgisi olmadığı ifade edilmiş ve hapishane müdürlüğüne konunun sorulması istenmiştir.³⁴ Konya Polis Müdürlüğünün Jandarma Alay Komutanlığına yaptığı başvurudan da sonuç çıkmamıştır.

Konya'da soruşturma devam ederken İstanbul Ermeni Patrikliği yeniden meseleye müdahil olarak 26 Temmuz 1919 tarihli bir yazı ile Adliye Nezaretine müracaat etmiştir. Burada; Konya'da Ermeni kilisesinin eski Vali Muammer Bey tarafından yıktırıldığına dikkat çekilmiş, Hükûmet tarafından söz konusu kilisenin inşasına işaret edildiği hatırlatılarak, şimdiye kadar bu hususta teşebbüste bulunulmadığından bahsedilmiş ve söz konusu kilisenin hemen inşasının sağlanması ve yıktırılanların cezalandırılması ricasında bulunulmuştur.³⁵

Patrikliğin meseleye müdahil olmasından bir gün sonra Konya'daki tahkikatın sonucu Konya Valisi Salih Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir. Olayın bütün sorumluluğunun Konya Eski Valisi Muammer Bey'e ait olduğu dile getirilmiştir. Tahkikatın sonucunda Ermeni kilisesi hakkında Konya Vilayeti İdare Meclisi tarafından müttehiden bir karar alınmadığı ve tahribat hakkında müzakere yapılmadığının tetkik edilerek anlaşıldığı belirtilmiştir. Mezkûr kilisenin Muammer Bey tarafından hapishaneden çıkarılan tutuklular tarafından Evkaf Baş mimarı Bekir Bey'in nezaretinde yıktırıldığı ve enkazının da şuraya buraya sarf edildiğinin tahkik edilerek anlaşıldığından bahsedilmiştir. Kilisenin tahribatında sarf edilen mesaiye ait Belediye Meclisi kayıtları ve diğer resmî belgelerin elde mevcut olmadığı kanaatine varıldığı da ifade edilmiştir.³⁶

Görüldüğü gibi Muammer Bey'in verdiği resmi emir sureti bulunamasa da Konya Valiliği bütün sorumluluğun Eski Vali Muammer Bey'de olduğunu Dahiliye Nezaretine bildirmiştir.

1920 yılının Nisan ve Mayıs aylarında kilise hakkında Konya Vilayeti ile Muhacirin Umum Müdürlüğü arasında yapılan yazışmada tehcir sırasında oluşturulan tasfiye komisyonlarının muhacirlerin iskânı konusundaki yetkilerine değinilmiştir. Konya'daki Ermeni kilisesinin tehcir sırasında komisyonun

³²BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 6.

³³BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 4.

³⁴BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 5.

³⁵BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 20.

³⁶BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 19.

onayı ve bilgisi dışında ve mevcut kanun hükümlerine aykırı bir şekilde yıkıldığından bahsedilerek talep edilen tazminatın çokluğuna dikkat çekilmiş ve bu hususta Maliye Nezaretinden onay alınması gerektiği dile getirilmiştir.³⁷

Konya Valisi Muammer Bey'in kiliseyi yıktırması konusunda yapılan soruşturma sonucunda resmi bir belgeye rastlanmamıştır. Ancak yıkımı gerçekleştiren ve mahkûmlardan oluşan amele grubunun başında bulunan Mühendis Bekir Bey ifadesinde Vali'nin kendilerine resmi emir verdiğini ifade etmiştir. Vali'nin bu kiliseyi yıktığı bilgilerine Ermeni Patrikhanesinin Osmanlı Hükümetine verdiği dilekçelerden de ulaşabiliyoruz. Mütareke döneminde hükümet üzerinde bu tür itham ve iddialarda bulunan patrikhanenin birçok ithamının doğru olmadığı yapılan araştırmalarla ortaya konulmuş olsa da Konya'da Ermeni kilisesinin yıkılmadığını söyleyen veya bunu reddeden herhangi bir belge ya da ifadeye rastlanmamıştır. Kilisenin Konya'da yapılan araştırmalarla, mahkûmlar vasıtasıyla yıkıldığı kesin görülmekle beraber neden ve niçin yıkıldığı kısmı meçhuldür. Kilisenin Osmanlı Devleti'ne karşı olan eylemlerde kullanılıp kullanılmadığı ile ilgili bir bilgi de elimizde mevcut değildir.

Kilisenin yıkıldığı dönem Ermeni tehcirinin gerçekleştiği dönemdir. Bu dönemde Konya'da kayıtlara geçen büyük çaplı bir Ermeni isyanı ya da eylemleri söz konusu olmamıştır. Ancak normal zamanda Konya'da yaklaşık 10.000 ile 13.000 arasında olan Ermeni nüfus³⁸ Tehcirle birlikte zaman zaman 20.000 civarına ulaşmıştır. Ancak Muammer Bey, Ermeni kilisesini yıktığında Konya'da Ermeni nüfus yoğunluğu yüksek olmasına rağmen yukarıda bahsedildiği gibi Konya, Afyonkarahisar ve Eskişehir Ermeni Murahhaslığı 14 Temmuz 1919 günü Konya Valiliğinden ibadethanelerinin olmadığını ve bunun çözümüne yönelik bir adım atılmasını istedikleri belgede kendi ifadelerine göre Konya merkezde Ermeni nüfus 5.500 kişi civarındadır.³⁹ 1918'de kilisenin yıkılmasından sonra 1919 yılında Konya merkezde nüfusun artmadığı hatta daha da azaldığı düşünülebilir.

Tehcir döneminde Konya istasyonunda yığılmalardan dolayı çeşitli sorunlar yaşanmıştır. Vali Muammer Bey, bu durumdan etkilenmiş olabileceği gibi Birinci Dünya Savaşı yıllarında iktidarda olan İttihat ve Terakki Cemiyeti Hükümetlerinin politikaları doğrultusunda hareket etmiş olabilir. Ya da sadece kendisinin bildiği bir sebepten dolayı da bu emri vermiştir diyebiliriz.

Muammer Bey'in Tutuklanması ve İsnat Edilen Suçlar

Soruşturma süreci devam ederken Muammer Bey hakkında İtilaf Devletlerinin baskısı ve Damat Ferit Paşa Hükümetinin etkisiyle olumsuz kanaat oluşmuş olacak ki aylar öncesinde yani 21 Ocak 1919 günü işgal altındaki İstanbul'da İngilizler tarafından tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne yollanmıştır (Şimşir, 2009: 65). Buna bakılırsa hem önde gelen İttihatçılar arasında olması hem de tehcir sürecinde görev alması Bekirağa Bölüğüne konulması için yeterliydi. Zira tehcir sürecinde kilisenin yıkılmasındaki kararı ile suçlansaydı soruşturma sonucu beklenmeliydi. Bunun yanında Muammer Bey İstanbul'da Bekirağa Bölüğünde tutulurken, birçok köy muhtarı, ihtiyar heyeti üyeleri ve ahaliden bazı kişilerin imzasını taşıyan 27 Ocak 1919 tarihli belge, 5 Mart 1919'da Dâhiliye Nezaretine gönderilmiştir. Burada Muammer Bey'in Konya valiliği günlerinde kurulan Köylü Bankası için toplanan zahirenin satılmasında yolsuzluk yapıldığı iddiasıyla ilgili şikâyette de bulunulmuştur.⁴⁰ Neticede Muammer Bey, Bekirağa Bölüğü'nden Malta'ya sürgün edilmiştir. Sürgünler arasında birçok kişi tahliye edilirken Muammer Bey, ne olacağı bilinmeyen ve haklarında İngiliz karargâh kumandanlığınca da bir şey söylenmeyen grupta yer almıştır (Millî Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları, 2003: 428-429).

İngilizlerin talebi doğrultusunda Amerikalılar tarafından hazırlanan ve 16 Nisan 1919 günü İngilizlere sunulan 5 kişilik Türk savaş suçluları listesinde Muammer Bey'den adı bilinmeyen Konya Valisi olarak bahsedilmiş ve kendisi 1916 yazında küçük bir tutsak kafilesine sert davranmakla suçlanmıştır.

³⁷BOA. DH. HŞ. 6. 2. 15. 4. 1; BOA. DH. HŞ. 6. 2. 15. 4. 2; BOA. DH. HŞ. 6. 2. 15. 4. 3.

³⁸ Ermenilerin Konya'daki nüfusu konusunda bkz: Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (Editör: Tülay Duran), İstanbul, 1987, Belge Yayınları, s. 141, 143.

³⁹BCA. 272. 11. 13. 48. 12. 8.

⁴⁰BOA. DH. UMVM. 158. 14. 1.

Ayrıca İngiliz Yüksek Komiser Calthorpe'nin yardımcısı Amiral Webb, 19 Mayıs 1919 günü Malta'ya sürgün edilecek 59 kişinin listesini General Milne'ye verirken, Muammer Bey'in içinde bulunduğu 19 kişinin adlarının karşısına birer "yıldız" işareti koymuş ve yıldızlara dikkat edilmesini istemiştir (Şimşir, 2009: 99-121-122).

Muammer Bey'in içinde bulunduğu grup 28 Mayıs 1919 günü İstanbul'dan alınmış ve 2 Haziran 1919 günü Malta'ya sürgün edilmiştir. Muammer Bey, bu listede son görev yerinden dolayı Konya Valisi olarak gösterilmiştir (Şimşir, 2009: 136-137). Buna karşın İngiliz Yüksek Komiserliği, 6 Aralık 1919'da Malta sürgünlerinin suç sınıflarına göre ilk kez ayrıntılı listesini yapmıştır. Burada Muammer Bey, Eski Sivas Valisi unvanıyla A Grubunda yani zulüm yapmış olmakla suçlanan 16 kişi arasında gösterilmiştir (Şimşir, 2009: 256).

Muammer Bey, İstanbul'da İngilizlerin elinde tutuklu iken hakkındaki iddialarla ilgili olarak Şura-yı Devlet nezdinde de tahkikat başlatılmıştır. Memurluk vazifelerini suiistimal ettikleri iddiasıyla Konya eski Valisi Muammer Bey ile Bölük Komutanı Hacı Osman Efendi ve Tabur Komutanı Midhat Bey haklarında mülkiye müfettişliğince yapılan tahkikat doğrultusunda hazırlanan Dâhiliye Nezaretinin 24 Mart 1919 tarihli tezkiresi Şura-yı Devlete sunulmuştur.⁴¹ Dosya Memurin Muhakematı Kanun-ı Muvakkatının dördüncü maddesi gereği Mülkiye ve Maarif Dairesinde tetkik olunmuş ve 9 Nisan 1919'da oy birliğiyle karar verilmiştir. Buna göre, Osman ve Midhat Beylerin yargılanmasına gerek görülmemiştir. İstimlak kanununa uymamak, vilayet meclis-i umumisine yapılan seçimlerde kanuna aykırı davranmak, mekteb-i sanayiden gelen şikâyetleri dikkate almamak, hakkında suiistimal iddiaları bulunan Öksüz Yurdu müdürü hakkında işlem yapmamak, benzer durumlarda kanuna uygun hareket etmemek ve gereken özeni göstermemek gibi nedenlerle Muammer Bey'in yargılanmasına karar verilmiştir.⁴² Buna karşın memurlara ekmek ve zahire dağıtılması, hububat ihracının yasaklanması, iç borçlanma için gönderilen paranın ilgililere verilmemesi, vilayette ileri gelen bazı kişilerin tutuklanması konularında yeterli delil ve emare olmadığından yargılanması gerekli görülmemiştir. 1912 yılında Karaman'da yapılan mebus seçimlerindeki mücadeleden dolayı bazı şahısların memlekette ihtilal ve isyan çıkardıkları isnadıyla tevkif ve sevki meselesinde suç işlenmiş olmasına rağmen zaman aşımından dolayı takibinin imkânsız olduğuna hükmedilmiştir. Hapishane ve İstasyon Caddesi inşaatının durdurulması, bazı kişilerin mahkûm edildikleri tazminattan bir miktarının düşürülmesi, devlet dairelerine usulsüz istihdam yapılması, İş Yurdu için Adana'dan iplik getirtilmesi gibi hususlarda Muammer Bey'in mesuliyetini gerektirecek bir sebep görülmemiştir. Öksüz Yurdu binası ile Muammer Bey'in ikamet ettiği hanenin, sahiplerinin rızasıyla ve kira bedeli ödenerek kullanıldığı anlaşılmıştır. Muammer Bey'in bu maddelerden dolayı da Memurin-i Muhakemat Kanununa göre men'-i muhakemesine yani yargılanmamasına karar verilmiştir.⁴³

Mülkiye ve Maarif Dairesinin bu kararı daha sonra Şura-yı Devletin heyet-i umumiyesinde onaylanmış⁴⁴ ve karar Muammer Bey'e 18 Mayıs 1919 günü tebliğ edilmiştir. Bu tarihte kendisi Bekirağa Bölüğünde bulunmaktadır. Beş gün içinde itiraz etmesi gerekirken Malta'ya götürüldüğü için aradan geçen üç buçuk aya rağmen itirazda bulunmadığı Memurin Müdüriyetince hazırlanan 20 Eylül 1919 tarihli tezkereden anlaşılmaktadır.⁴⁵ Muammer Bey hakkında hazırlanan fezleke ve evrakı gösteren bir çizelge de hazırlanmıştır. Buna göre 14 farklı zarf içerisinde 178 sayfa evrak oluşmuştur. Bazı eklerle birlikte sayfa sayısı 184'e ulaşmıştır.⁴⁶

Mülkiye ve Maarif Dairesi, Konya eski Valisi Muammer Bey'in kısmen lüzum-ı muhakemesine ve kısmen men'-i muhakemesine karar vermiştir. Yani Muammer Bey'in bazı iddialardan dolayı yargılanmasına bazılarınınca dolayı da yargılanmasına gerek olmadığına karar vermiştir. Onunla adı geçenlerden Bölük Komutanı Hacı Osman Efendi ile Tabur Komutanı Midhat Beylerin yargılanmalarını uygun bulunmuştur. Osman Efendi'nin sonradan vefat etmesi nedeniyle hakkındaki huzur-ı umumiye davasının düşmesine karar verilmiştir. Bu kararlar Heyet-i Umumiyede tetkik edilmiş ve neticesinde

⁴¹BOA. ŞD. 1781. 39. 7.

⁴²BOA. ŞD. 1781. 39. 1; BOA. ŞD. 1781. 39. 4.

⁴³BOA. ŞD. 1781. 39. 4.

⁴⁴BOA. ŞD. 1781. 39. 1; BOA. ŞD. 1781. 39. 8.

⁴⁵BOA. DH. HMS. 3. 1. 128. 1.

⁴⁶BOA. ŞD. 1781. 39. 8.

zanlılardan Muammer Bey ile Tabur Komutanı Midhat Bey hakkında adı geçen dairelerce ittifakla verilen yargılanmama kararının tasdik edildiği 27 Ocak 1920 tarihli bir yazıyla Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir.⁴⁷

3 Nisan 1919'da Dâhiliye Nezaretinden Konya Valiliğine yazılan yazıda Konya eski Valisi Muammer Bey'in kardeşi Sezai'nin Konya'ya gelerek Hükûmet aleyhinde propaganda yaptığı ve insanları birbirine karşı kıskırttığı haber alındığı bildirilmiştir. Adı geçen kişinin bu durumunun araştırılması böyle bir şey varsa gerekli evrak ve delilleriyle birlikte İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.⁴⁸ Konya Valiliği tahkikat başlatarak birçok kişinin ifadesini almış ayrıca İstasyon Komiserinden de bilgi istemiştir.⁴⁹ Tahkikatın sonucu 8 Nisan 1919 tarihli yazı ile Dâhiliye Nezaretine bildirilmiştir. Burada Sezai Bey'in Muammer Bey'in ailesini almak için Konya'ya geldiği ve bir hafta kaldıktan sonra aile ile İstanbul'a döndüğü belirtilmiş ve ayrıca adı geçen kişinin Konya'da bulunduğu sürede Hükûmet aleyhine propaganda yapmadığının tahkikat neticesinde anlaşıldığı vurgulanmıştır. Tahkikat evrakı da Dâhiliye Nezaretine gönderilmiştir.⁵⁰

26 Mart 1920 tarihinde Muammer Bey'in hanımı Vedia Hanım, eşinin memuriyetten azledilerek divan-ı harbi örfice tutuklandığını ve bilahare İtilaf Devletleri tarafından Malta'ya götürüldüğünü dile getirerek mağduriyetini belirtip kendisine maaş bağlanması hususunda talepte bulunmuştur. Muammer Bey hakkında henüz bir mahkûmiyet kararı olmadığı gerekçesiyle talebe olumlu cevap verilmemiştir.⁵¹ Böylece kendisiyle birlikte eşinin de maddi açıdan cezalandırılması yoluna gidilmiştir.

20 Mayıs 1920 tarihinde Sadrazam ve Harbiye Nazırı Vekili namına Harbiye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine yazılan bir yazıda, mülga Üçüncü Ordu Kumandanlığına deve satın alınmak üzere Konya Valisi Muammer Bey'in senediyle satın alma yapıldığı ve makbuzların mevcut olduğu üzerinde durulmuştur. Söz konusu satın alma işlemi için tahsis edilen 30. 000 liradan 29. 980 lirasıyla satın alma yapıldığı ancak kalan 20 liranın Konya Vilayetine bağlı Sultaniye Kazası Kaymakamlığına gönderildiği anlaşıldığından söz konusu paranın nerede ise alınıp geri verilmesi adı geçen kaymakamlıktan talep edilmiştir.⁵²

24 Kasım 1920 günü İngiltere'nin yeni İstanbul Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold, Malta sürgünleri konusunda Londra'ya bir rapor sunmuştur. Bu raporda Sevr Antlaşması'nın 230. maddesi gereğince kurulacak Müttelik mahkemesince kesinlikle yargılanması gereken 58 kişi arasında Muammer Bey'e de yer verilmiştir (Şimşir, 2009: 268-269).

Ankara Hükûmeti'nin Muammer Bey'i Kurtarma Çabaları

Londra Konferansı kapsamında İngilizlerle görüşmelerde bulunan Ankara Hükûmeti Hariciye Vekili Bekir Sami Bey 11 Mart 1921 günü, İngilizlerin suçlu saydıkları, serbest bırakılmasına razı olmadıkları sürgünlerden aralarında Muammer Bey'in de bulunduğu 27 kişinin serbest bırakılmasını istemiştir. Bu talep üzerine İngiltere Dışişleri Bakanlığı hemen telgrafla İstanbul Yüksek Komiserliğine başvurarak bu kişilerin serbest bırakılmasında sakınca olup olmadığını sormuştur. Yüksek Komiser Rumbold, Muammer Bey ile Tahsin ve Abdülhalik Beylerin suçlu olduklarını ve serbest bırakılmayacaklarını bildirmiştir. Türkiye adına Bekir Sami Bey ile İngiltere adına Robert Vansittart tarafından 16 Mart 1921 günü imzalanan antlaşmaya göre 64 kişinin serbest bırakılması 54 kişinin de yargılanmak üzere Malta'da alıkonulması kabul edilmiştir. Alıkonulanlar arasında Muammer Bey de bulunmaktadır (Şimşir, 2009: 450-455). Buna karşın Bekir Sami Bey 17 Mart'ta Paris'e giderek oradan telefonla iletişim kurduğu Londra'dan aralarında Muammer Bey'in de yer aldığı 6 kişinin serbest bırakılmasını yeniden istemiştir. Türk Delegasyonu Genel Sekreteri Nurizade de 22 Nisan 1921'de bu 6 kişinin serbest bırakılması için İngiliz Dışişleri Bakanlığına yazılı olarak başvuruda bulunmuş ancak sonuç alamamıştır (Şimşir, 2009: 458). Bütün bu girişimlerin sonuçsuz kalmasından sonra Muammer Bey, 15

⁴⁷BOA. ŞD. 1781. 39. 2.

⁴⁸BOA. DH. KMS. 51. 1. 38. 4; BOA. DH. ŞFR. 98. 32. 1.

⁴⁹BOA. DH. KMS. 51. 1. 38. 1; BOA. DH. KMS. 51. 1. 38. 2.

⁵⁰BOA. DH. KMS. 51. 1. 38. 3.

⁵¹BOA. ŞD. 3156. 10. 4.

⁵²BOA. DH. İ. UM. 20. 9. 2. 69. 1; BOA. DH. İ. UM. 20. 9. 2. 69. 2.

arkadaşı ile 6 Eylül 1921 günü Malta Adası'ndan kaçmayı başarmıştır (Şimşir, 2009: 487-489-490). Malta'dan kaçarak Ankara'ya gelen ve Millî Mücadele'ye destek veren Muammer Bey, 15 Nisan 1923'te Kayseri mutasarrıflığına atanmıştır. Bu görevi sürdürürken 12 Temmuz 1923'te yapılan seçimde Sivas'tan milletvekili seçilerek 2. Dönem TBMM'ye katılmış (Öztürk, 1994: 713) ve bürokratik tecrübelerini siyasi alana taşımıştır. 1927 yılında emekliye ayrılarak Kayseri'ye yerleşmiştir. 1928 yılı Kasım ayında vefat etmiştir.

Sonuç

Sait Halim Paşa ve Talat Paşa Hükümetleri tarafından uygulanan Ermeni tehciri, Ahmet İzzet Paşa Hükümeti döneminde tamamen son bulmuştur. Konya vilayeti bu süreçte tehcirin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Tehcir sırasında Konya'ya sevk edilen Ermeniler olduğu gibi Konya'dan dışarıya gönderilenler de söz konusudur. Ayrıca Konya bu dönemde transit geçişlere de sahne olmuştur.

Tehcir sırasında Konya'yı kamuoyunun dikkatini çekecek kadar öne çıkaran özellik Vali Ahmet Muammer Bey'dir. Çünkü mütarekenin de etkisiyle özellikle tehcir nedeniyle İttihatçılara karşı yürütülen baskı ve karalama kampanyalarında Muammer Bey hedef hâline getirilmiştir. Bunda tehcir günlerindeki Sivas valiliğinin de etkisi yadsınamaz. Fakat onun asıl zor durumda kalmasını sağlayan Konya'daki Ermeni kilisesinin yıkılması meselesi olmuştur. Muammer Bey 1912 yılında yaklaşık 6 ay yürüttüğü Konya valiliği görevine 1917 yılının Ocak ayında yeniden atanmıştır. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesinin imzalanmasıyla İstanbul Hükümeti İtilaf Devletlerinin baskısı altına girince Muammer Bey 1918 yılının Kasım ayında valilikten azledilmiştir. İşte Alâeddin Tepesindeki Ermeni kilisesi de bu dönemde yani 1917-1918 yıllarında yıktırılmıştır. Yıkımın kesin tarihi belirlenememiştir. Bu konuda ilk şikâyet 23 Nisan 1918'de gündeme gelmiştir. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesinden sonra Ermeni Murahhaslığı ve bilahare Ermeni Patrikliği olayı resmen takip etmeye başlamıştır. Murahhasalık ve Patriklik meseleyi dinî ve sosyal bir problem olarak lanse etmiş ve Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından tahkikat başlatılmıştır.

Ermeni kilisesini Muammer Bey'in hangi düşünceyle yıktırıldığı ile ilgili bir kayıt yoktur. Fakat ilerleyen yıllarda Alâeddin Tepesi'nde yıkımın devam ederek özellikle güneyindeki diğer yapılarla birlikte Rum kilisesinin de yıkılması tepe ve çevresiyle ilgili yeni planlamanın ürünü olma ihtimali yüksektir.

Yukarıda değinildiği gibi Alâeddin Tepesi'nde bulunan eski bir Bizans kilisesi olan Eflatun Mescidi üzerine ek olarak inşa edilen ve saat kulesi olarak kullanılan bölümler Muammer Bey'in valiliği zamanında sökülerek kilisenin kubbesi yeniden kiremitle kaplanıp eski hâline getirilmiştir. Görüldüğü gibi Muammer Bey, mescide çevrilmiş Bizans kilisesini yıktırmamıştır. Ancak kendisinden sonraki dönemde depo ve cephanelik olarak kullanılan bina sonradan Fahrettin Altay Paşa tarafından yıktırılmıştır.

Buradan hareketle Muammer Bey'in kiliselere karşı bir ön yargısının olmadığı ancak tehcir süreci ve sonrasında vilayetin yaşadığı yoğun muhacir hareketliliği ve ortaya çıkan olumsuz gelişmelerin bu kararın alınmasında etkili olduğu düşünülebilir. Başka bir ifadeyle Fahrettin Altay Paşa'nın Eflâton kilisesini yıktırma gerekçesine benzer bir sebeple Vali Muammer Bey'in de Ermeni kilisesini yıktırıldığı ifade edilebilir.

Birinci Dünya Savaşında Ermenilerin vatandaşı oldukları Osmanlı Devleti'nin değil de Rusya'nın yanında yer almayı tercih etmiş olmaları da iç güvenlik meselesi olarak Ermeni kiliselerine duyulan güvenin kaybolmasına ve Valinin bu kararı almasına sebep olabilir.

Konya Valisi Muammer Bey'in bu kararı onun tutuklanmasında ve Malta'ya gönderilmesindeki sebeplerden biridir. Mütareke döneminde İstanbul Hükümetleri tarafından hakkında tahkikat yaptırılan ve İngilizlerin baskısıyla Malta'ya gönderilen pek çok İttihatçıya olduğu gibi Konya Valisi Muammer Bey'e de Cumhuriyet Hükümeti sahip çıkmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makale kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Etik Kurul izni ile ilgili; bu makalenin konusunu oluşturan çalışmanın yazarı ve hakemleri, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmişlerdir.

Yazarların Katkı Oranları Beyanı

Yazarlar, çalışmanın tasarlanması; veri toplanması; veri analizi; makalenin yazımı; makalenin gönderimi ve revizyonu aşmalarında Alaattin Uca (%50) ve Erol Yüksel (%50) oranında katkı sunmuşlardır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 272. 11. 13. 48. 12. 1.
BCA, 272. 11. 13. 48. 12. 4.
BCA, 272. 11. 13. 48. 12. 5.
BCA, 272. 11. 13. 48. 12. 6.
BCA, 272. 11. 13. 48. 12. 8.
BCA, 272. 11. 13. 48. 12. 9.
BCA, 272. 11. 13. 48. 12. 10.
BCA, 272. 11. 13. 48. 12. 11.
BCA, 272. 11. 13. 48. 12. 12.
BCA, 272. 11. 13. 48. 12. 13.
BCA, 272. 11. 13. 48. 12. 15.
BCA, 272. 11. 13. 48. 12. 19.
BCA, 272. 11. 13. 48. 12. 20.
BCA, 272. 11. 13. 48. 12. 22.
BCA, 272. 11. 13. 48. 12. 23.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)

BOA, Dahiliye (DH): DH. HMS. Hukuk Müşavirliği

BOA, Dahiliye (DH): DH. İ. UM. İdare-i Umumiye

BOA, Dahiliye (DH): DH. KMS. Kalem-i Mahsus

BOA, Dahiliye (DH): DH. MTV. Mütenevvia

BOA, Dahiliye (DH): DH. MUI. Muhaberat-ı Umumiye İdaresi

BOA, Dahiliye (DH): DH. ŞFR. Şifre Kalemi

BOA, Dahiliye (DH): DH. UMVM. Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü

BOA, İrade (İ.): İ. DH Dahiliye

BOA, İrade (İ.): İ. DUIT Dosya Usulü

BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.): MV. Meclis-i Vükela Mazbataları

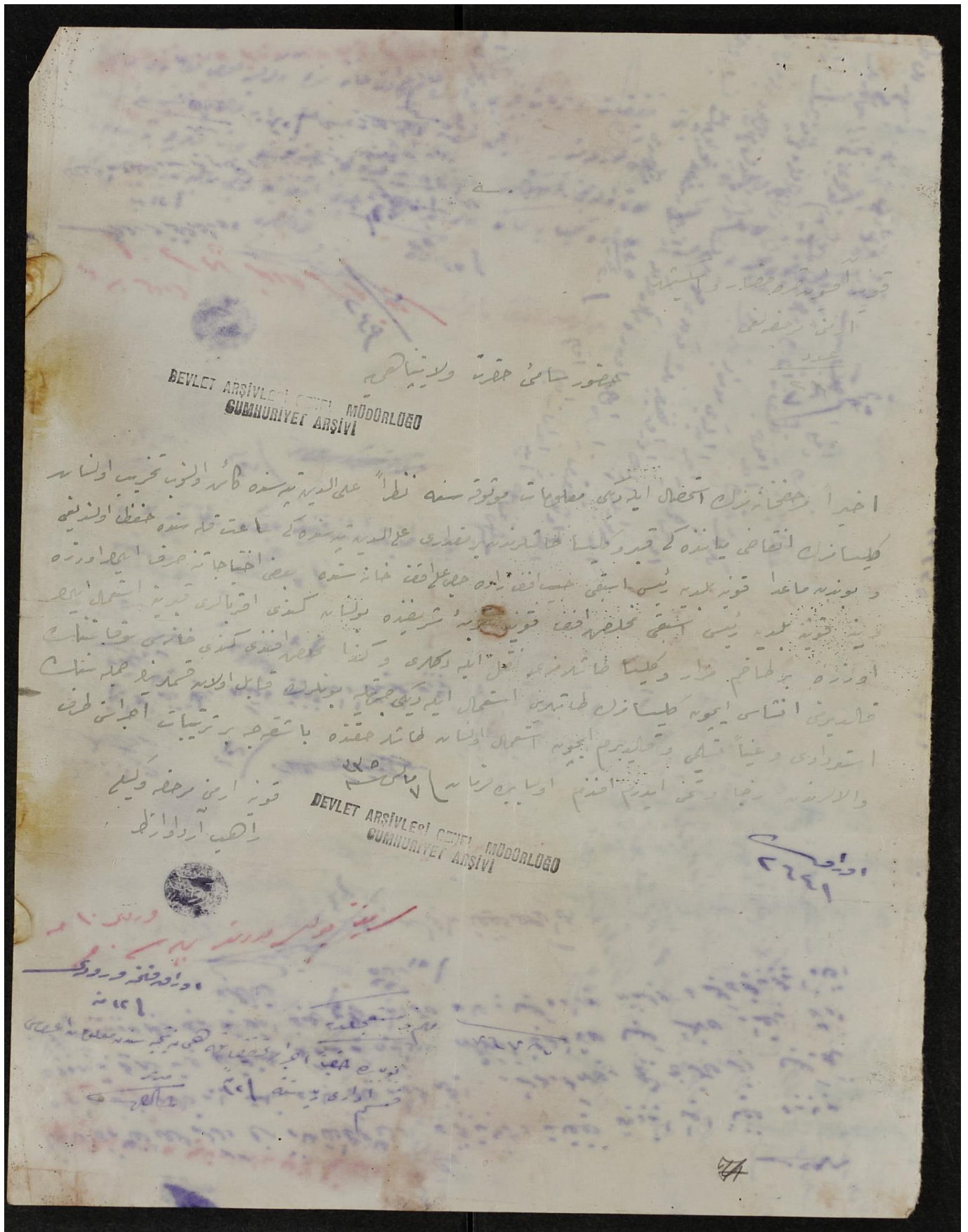
BOA, Şura-yı Devlet (ŞD.): ŞD. Şura-yı Devlet

Araştırma ve İnceleme Eserler

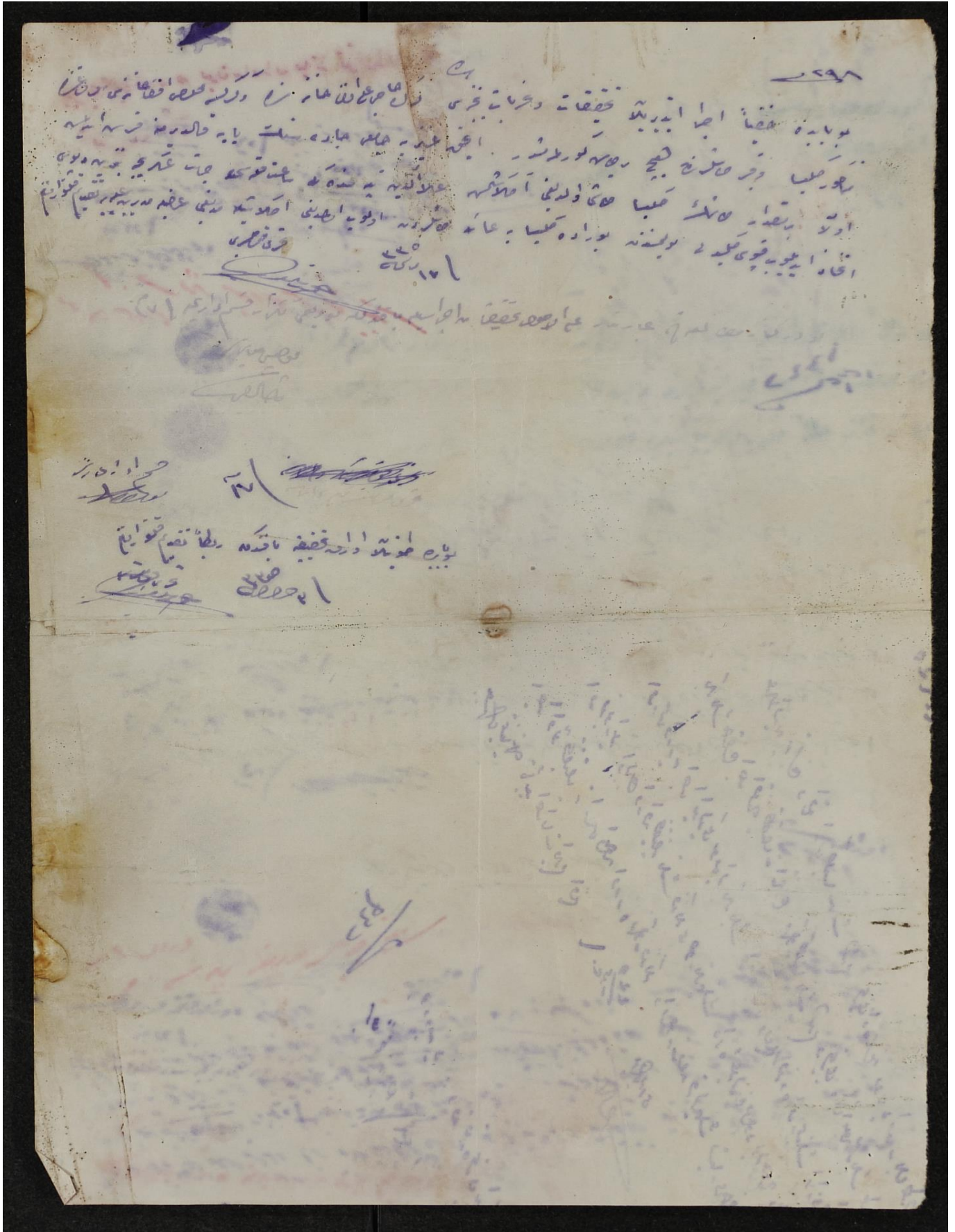
- Altuncuoğlu, N. (2007). Modern Kayseri'nin Mimarlarından Vali Muammer Bey. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Aydoğmuş, A. (2016). "Konya Valilerinden Ahmet Muammer Bey'in Bir Mülakatı", *Merhaba Akademik Sayfalar*, 16, 27- 30.
- Boran, A. & Bayar, Ş. (2016). "Kiliseden Mescide, Mescitten Saat Kulesine: Eflâatun", *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu 08-11 Ekim 2015 Konya*, (Editör: Bilal Kuşpınar), İstanbul, 2, 339-366.
- Eyice, S. (1989). "Alâeddin Camii", *TDVİA*, İstanbul, 2, 324-327.
- Eyice, S. (1994). "Eflâatun Mescidi", *TDVİA*, İstanbul, 10, 477-478.
- Huart, C. (1978). *Mevlevi Beldesi Konya*, (Çev: Nezih Uzel), İstanbul, Kervan Kitapçılık.
- Karcı, E. (2017). "Sivas Vilayetinin İdari, Ekonomik ve Sosyal Durumuna Dair Tespitler (1914-1915)", *Halil İnalçık Armağanı-IV, Tarih Araştırmaları*, (Editör: Ahmet Özcan), Ankara, Doğu Batı Yayınları, 233-277.
- Konyalı, İ. H. (1997). *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*, Ankara. Enes Kitap Sarayı.
- Konyalı. İ. H. (2007). *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi*. (Yeniden gözden geçirenler: Muhammet Ali Orak-Ali Bektaş), Konya.
- Millî Mücadele Döneminde Bekirağa ve Malta Anıları 1919-192*. (2003). Haz. Mehmet Akif Bal, İstanbul, Özgü Yayınları.
- Muşmal, H. & Gürbüz, İ. (2023). Tarihi Kent Merkezi Konya Alâeddin Tepesi'nin Bir Gösteri ve Rekreasyon Alanına Dönüşüm Süreci (1839-1941), *Prof. Dr. Yusuf Küçükdağ Onuruna Tarih Yazıları*, (Editörler: Caner Arabacı-Ayşe Değerli Velet-Barış Sarıköse-Bekir Şahin), İstanbul, Kitap Dünyası Yayınları, 447-463.
- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920)*. (2007). Ankara. T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını.
- Önge, M. (2015). 19. Yüzyıldan Günümüze Değişen ve Dönüşen Bir Kültür Mirası Olarak Konya Alâeddin Tepesi, *TÜBA-KED Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, 13, 125-143.
- Öztürk, K. (1994). *Türk Parlamento Tarihi- TBMM II. Dönem 1923-1927*, C. III, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları.
- Saka, A. (2003). *İkinci Meşrutiyet Konya 'sında Siyasal Hayat*, Konya, Palet Yayınları.
- Sarınay Y. (2007). Ermeni Tehciri Sırasında Yaşanan Suiistimaller ve Alınan Tedbirler. Ed. Mehmet Şahingöz, *Ermeni Meselesinde Türk Yurdu Yazıları*, Ankara, Türk Yurdu Yayınları.
- Şimşir, B. (2009). *Malta Sürgünleri*, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- Tosun, R. (2015). *Ermeni Tehcirinde Konya*, Konya, Palet Yayınları.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (Editör: Tülay Duran), İstanbul, Belge Yayınları.
- Ünver, A. S. (1967). "Yetmiş Yıl Önce, Konya", *Belleten*, 31, 122, 201-220.

Ekler

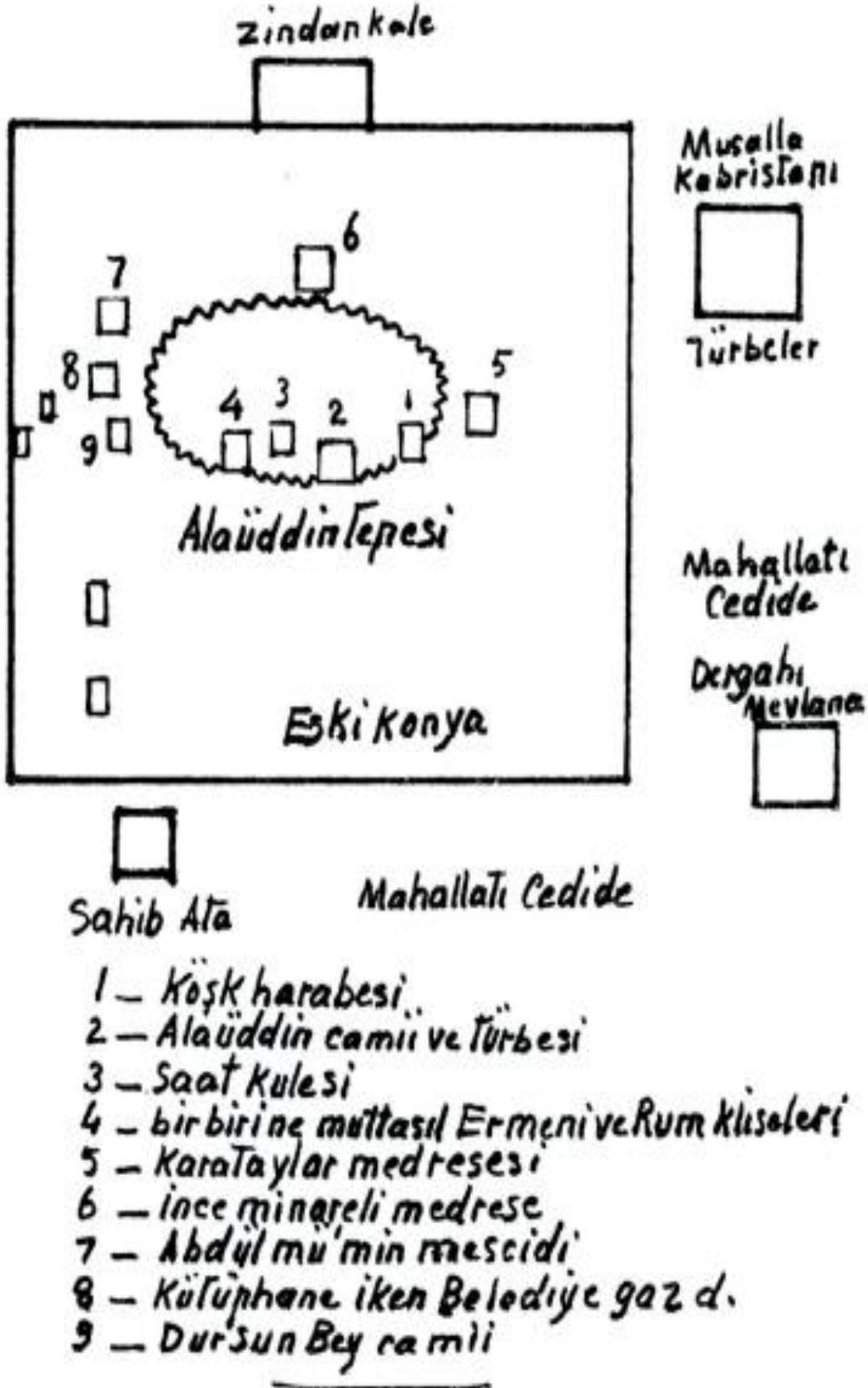
Ek 1: Ermeni Murahhasa Vekili Tarafından Konya Valiliğine Yazılan Yazı (7 Mayıs 1919).

Ek 3: Ermeni Kilisesinin Taşları Hakkında Yapılan Tahkikatın Sonucu.

Ek 5: Ahmet Tevhit Bey'in Krokisine Süheyl Ünver'in Yaptığı İzahat.

Ek 6: XIX. Yüzyılda Alâeddin Camiinin Yanında Eflâtun Kilisesi, Ermeni ve Rum Kilisesi (Önge, 2015: 13, 129).

